

СВОБОДА ЗАПОВІТУ І ТАЄМНИЦЯ ЗАПОВІТУ ЯК ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ

FREEDOM OF THE WILL AND MYSTERY OF WILL AS A LEGAL GUARANTEES OF RIGHT OF INHERITANCE BY WILL

Леськів С.Р.,
магістр права,

Львівський національний університет імені Івана Франка

Чубенко А.Г.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри економіко-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

У статті проаналізовано основоположні принципи спадкування за заповітом, зокрема свобода та таємниця заповіту. Виявлено основні проблеми реалізації зазначених принципів, запропоновано шляхи їх вирішення та удосконалення чинного цивільного законодавства у сфері спадкування за заповітом.

Ключові слова: заповіт, принципи спадкування за заповітом, свобода заповіту, таємниця заповіту.

В статье проанализированы основополагающие принципы наследования по завещанию, в частности свобода и тайна завещания. Выявлены основные проблемы реализации указанных принципов, предложены пути их решения и усовершенствования действующего гражданского законодательства в сфере наследования по завещанию.

Ключевые слова: завещание, принципы наследования по завещанию, свобода завещания, тайна завещания.

This article is divided to the basic principles of inheritance by will, including the freedom and mystery of the will. It is analysed basic problems of the implementation of these principles and it is proposed solutions of these problems and improving existing civil legislation in the field of inheritance by will.

Key words: will, principles of inheritance by will, freedom of will, mystery of will.

Постановка проблеми. Свобода і таємниця заповіту є основними принципами спадкового права, що забезпечують захист прав та інтересів заповідача. З набуттям чинності Цивільного кодексу (далі – ЦК) України 2004 року виникло багато цікавих та дискусійних питань, зокрема і щодо свободи заповіту. Юридичний склад принципу свободи заповіту істотно розширився, таким чином надавши заповідачу більший спектр правомочностей.

Аналіз останніх наукових досліджень. Зазначена проблематика була досліджена такими провідними вченими у сфері цивільного права, як І. Жилінкова, Ю. Заїка, І. Кант, К. Маркс, Д. Мейер, П. Нікітюк, К. Победоносцев, З. Ромовська, Є. Рябоконт, В. Серебровський, Є. Суханов, Г. Шершеневич та чимало інших фахівців із тих питань, які стосуються спадкового права. Хоча більшість праць вищевказаних вчених були написані ще в радянські часи, свою актуальність вони не втратили і сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Юридичний склад принципу свободи заповіту істотно розширився, таким чином надавши заповідачу більший спектр правомочностей. Що стосується юридичного складу свободи заповіту, то І. Кант, аналізуючи головні принципи спадкування, зазначав, що складений власником спадкового майна заповіт повинен містити в собі відомості, які стосуються не тільки предмета спадщини, а й переліку її спадкоємців [1, с. 149–150].

Деякі з основоположних засад юридичного складу свободи заповіту можна знайти в творах К. Маркса.

Зокрема, він в одному з листів до свого друга Ф. Лассаля констатує: «Під свободою заповіту я розумію не свободу залишати (або не залишати) заповіт, а свободу складати його, зовсім незважаючи на інтереси членів своєї сім'ї» [2, с. 393].

На думку Ю. Заїки, окрім зазначених вище правомочностей, до складу свободи заповіту необхідно включити право тестаментоздатного спадкодавця на зміну або скасування складеного ним заповіту [3, с. 97].

Як зазначив Є. Рябоконт, свобода заповіту, будучи основною засадою спадкування за заповітом, містить у собі такі права заповідача: призначення спадкоємців, позбавлення якогось спадкоємця за законом права на участь у спадкуванні й визначення обсягу заповіданої спадщини [4, с. 100–104].

З. Ромовська, пропонує доповнити попередній перелік нижчевказаними правомочностями власника майна: визначення доцільності та моменту складення заповіту, обтяження спадкоємців за заповітом виконання певних обов'язків на користь третіх осіб, а також вчинення інших дій [5, с. 94].

На основі вищевказаного можна зробити висновки, що в наукових дослідженнях існує певна неузгодженість й абстрактність при визначенні юридичного складу свободи заповіту. Учені-цивілісти, досліджуючи перелік прав, якими заповідач може скористатися, розпоряджаючись власною спадщиною на випадок неминучого настання своєї смерті, у більшості випадків звертали увагу на можливість зазначеного вище учасника цивільно-правових

відносин встановлювати обсяг спадкової маси, визначати коло її спадкоємців, а також відстороняти від участі в спадкуванні певних спадкоємців за законом. Інколи до зазначеного переліку згадані науковці додавали можливість тестаментоздатного спадкодавця у своєму заповіті передбачити певні обтяження, які спадкоємці за заповітом зобов'язані зробити на користь третіх осіб (наприклад, покладення, заповідальний відказ, підпризначення спадкоємця), а також вносити зміни до зазначеного правочину або взагалі скасувати його.

Ми вважаємо, що під юридичним складом свободи заповіту треба розуміти одну з найголовніших частин інституту спадкування. Вона акумулює в собі передбачену ЦК України сукупність різноманітних прав, за допомогою яких заповідач має можливість визначити юридичну долю власної спадкової маси на випадок невідворотного припинення свого земного життя.

До юридичного складу свободи заповіту належить багато правомочностей. Тому, на наше глибоке переконання, з метою значного полегшення з'ясування суті кожної з них, їх потрібно розподілити на такі групи:

- 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування такого правочину;
- 2) встановлення обсягу заповіданого майна;
- 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини;
- 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси тих або інших спадкоємців за законом, за винятком тих із них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині.

Зміст зазначених вище правомочностей повинен відповідати певним вимогам. Зокрема, він не може суперечити приписам чинного законодавства України та загальноновизнаним у нашому демократичному суспільстві нормам моралі. В іншому випадку заповіт повністю чи частково на підставі безпосередніх приписів закону чи рішення суду буде визнаний недійсним. Істинність цього судження ми доведемо за допомогою таких прикладів.

Аналізуючи цивільне законодавство, можна зробити висновок, що свобода заповіту проявляється насамперед у тому, що особа вправі сама вирішити складати їй заповіт чи ні.

Заповідач при складенні заповіту наділений численними правами, а саме:

- 1) право призначити спадкоємців на свій огляд (ст. 1235 ЦК України);
- 2) право визначити обсяг майна, який входить до складу спадщини (ст. 1236 ЦК України);
- 3) право на вибір виду заповіту;
- 4) право заповідача на покладення на спадкоємця інших обов'язків (ст. 1240 ЦК України);
- 5) право позбавити спадкоємців спадщини;
- 6) право здійснити під призначення спадкоємця;
- 7) змінити, скасувати заповіт;
- 8) також інші права, передбачені законом.

Заповідач не зобов'язаний кому-небудь сповіщати про зміст, зміну чи скасування заповіту.

По-перше, свобода заповіту пов'язана з можливістю вибору кола спадкоємців. Це можуть бути одна або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього і з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин.

По-друге, заповідач має право будь-яким чином розподілити частки майна, що перейде спадкоємцям. Він може заповісти все майно або частину майна спадкоємців, при цьому виділяючи конкретні частки, або ж просто заповісти все майно або частину майна без визначення конкретних часток.

По-третє, заповідач має право без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування (ч. 2 ст. 1235 ЦК України). Але в цьому випадку існує виняток: заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини.

По-четверте, заповідач має право підпризначити спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті (ст. 1244 ЦК України). Вимоги щодо того, хто може бути підпризначеним спадкоємцем є тотожними як і до звичайних спадкоємців.

По-п'яте, свобода договору виявляється і в тому, що заповідач може вільно обирати види заповіту і доповнювати його певними умовами.

По-шосте, вагомим фактором при складенні заповіту, як прояву свободи заповіту, є те, що заповідач не скований можливістю складати заповіт щодо майна, яке набуто ним на момент складення заповіту, він також може складати заповіт щодо майна, яке буде ним набуто в майбутньому.

По-сьоме, заповідач має право не повідомляти про факт складення заповіту, про зміст заповіту, про те, чи вносив він зміни до нього, чи скасував і склав новий заповіт, разом із цим заповідач не обмежений у праві поширювати таку інформацію за своїм бажанням.

Внутрішній світ людини, у нашому випадку заповідача, з його переживаннями і роздумами про обов'язок та вдячність перед рідними та близькими, про найкраще призначення його спадку та інші почуття, що впливають на заповідальні рішення, недоступні для інших осіб. Однак заповіт, як і інші його вчинки і справи, відображають цей внутрішній світ, і якщо його зміст відомий стороннім, це може викликати схвалення чи несхвалення останніх, іншу оцінку, хоча розуміння вчинків людини іншими особами далеко не завжди може бути істинним. Обговорення заповіту іншими особами рівнозначне обговоренню думок та почуттів заповідача, що може бути не зовсім бажаним як для нього, так і для спадкоємців, назначених у заповіті, може викликати конфлікти, життєві ускладнення й обумовлені ними нові пере-

живання заповідача і пов'язаних із ним осіб. Право розкрити намір і зміст заповіту належить виключно самому заповідачу. Приймаючи до уваги вказані фактори, закон охороняє таємницю заповіту. Науковці визначають таємницю заповіту правові відносини, направлені на охорону довірчого, конфіденційного характеру заповідального дійства конкретної особи [6, с. 134–135].

Таємниця заповіту полягає в тому, що визначені законом особи позбавлені права до відкриття спадщини розголошувати відомості про: 1) факт складання заповіту; 2) зміст заповіту; 3) скасування або зміну заповіту.

Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Тобто фактично всі особи, які певним чином брали участь у процесі складання заповіту не мають права розголошувати ті відомості, що стосуються факту складання заповіту, його змісту, зміни заповіту, скасування заповіту тощо. Аналіз ст. 8 Закону України «Про нотаріат» [7] дає можливість розширити перелік осіб, які повинні не розголошувати таємницю заповіту у зв'язку з вчиненням нотаріальної дії, а саме: помічник нотаріуса, особи, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці.

Варто відзначити, що серед наведеного переліку осіб немає заповідачів. Це положення є логічним, оскільки неможливо власника права на таємницю зобов'язати її дотримуватися. Однак при посвідченні заповіту подружжям (ст. 1243 ЦК України) загальне правило про необхідність додержання таємниці заповіту має діяти, якщо обидва з подружжя не домовляться про інше.

Крім того, поверхово розглядаючи участь особи, яка підписувала заповіт замість іншої особи, можна дійти висновку, що до такої особи не висувається й особливих вимог. Однак ми погоджуємося з думкою О. Дзери [8], що цю роль слід розглядати в контексті можливих процесуальних наслідків. Тобто фактично така особа також є свідком відповідності вчинюваного нотаріального процесу вимогам закону. Отже, на момент вчинення нотаріального процесу вона має бути дієздатною, незаінтересованою, тобто заповіт не має містити умов на її користь, а також усі відомості про неї мають бути зазначені в тексті заповіту.

Підсумовуючи вищевикладене, є можливість вести мову не тільки про визнання заповіту недійсним, а й за конкретних умов ставити питання про причини та правові наслідки визнання заповіту недійсним під кутом зору захисту інтересів та прав заповідача.

На сьогодні існує проблема самого процесу посвідчення заповіту, що стосується нерозголошення факту складання заповіту. Особливо це стосується державних нотаріальних контор та приватних нотаріальних контор, де працює декілька нотаріусів, оскільки висо-

ка вірогідність того, що заповідач зустріне знайомих, або іншим чином вони дізнаються про факт складання заповіту. Щоб уникнути можливого порушення прав заповідача, нотаріусу необхідно забезпечити клієнта, який має намір скласти заповіт такими умовами, які унеможливають порушення його прав.

У ст. 1255 ЦК України є диспозиція норми, але немає санкції, щодо відповідальності осіб, у разі порушення покладеного на них обов'язку. Ст. 1255 ЦК України не встановлює наслідків їх невиконання. Тому питання про відповідальність за недодержання обов'язку таємниці заповіту може ставитись лише за умови існування відповідних спеціальних норм у законодавстві. Проте такі норми стосуються винятково відповідальності посадових, службових осіб (наприклад, ст. ст. 21, 27 Закону України «Про нотаріат»). Свідки, особи, які підписують заповіт, за наявності підстав можуть нести відповідальність за шкоду, завдану порушенням таємниці заповіту, як перед заповідачем, так і перед спадкоємцями. Слід зазначити, що до наведеного в цій нормі переліку осіб не увійшли заповідачі. Це положення є зрозумілим, оскільки неможливо власника права на таємницю зобов'язати її дотримуватися. Однак при посвідченні заповіту подружжям (ст. 1243 ЦК України) загальне правило про необхідність додержання таємниці заповіту має діяти, якщо обидва з подружжя не домовляться про інше.

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України при зверненні спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини нотаріус з'ясовує відомості стосовно факту смерті спадкодавця, часу і місця відкриття спадщини, кола спадкоємців, наявності заповіту, наявності спадкового майна, його складу та місцезнаходження, необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. Відповідно до ст. 1220 ЦК України спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Підтвердження факту смерті спадкодавця здійснюється нотаріусом шляхом витребування від спадкоємця свідоцтва про смерть, виданого органом державної реєстрації актів цивільного стану, або шляхом витребування від органу державної реєстрації актів цивільного стану копію актового запису про смерть спадкодавця або повний витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису про смерть у разі неможливості пред'явлення спадкоємцями свідоцтва про смерть спадкодавця, тобто нотаріус має право брати довідки в Спадковому реєстрі лише після підтвердження факту спадкодавця. Таким чином також захищається право спадкодавця на таємницю заповіту.

Як свідчить судова практика, сам факт порушення таємниці заповіту не тягне за собою визнання його недійсним, а лише за наявності й інших порушень закону при посвідченні заповіту. Це також підтверджується роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, даними в п. 8 постанови № 2 (v0002700-92) від 31 січня 1992 року «Про судову практику в справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні», нотаріальна дія не може бути скасована лише з мотивів недодержання таємниці її вчинення,

оскільки законодавством про нотаріат такі наслідки не передбачені [9].

Висновки. Отже, на підставі вищенаведеного можна дійти висновків, що свобода та таємниця заповіту є фундаментальними принципами при ре-

алізації особою свого права на складення заповіту. Однак на сьогодні не існує ефективного механізму захисту від порушень прав заповідача, а тому існує об'єктивна потреба у внесенні змін до чинних законодавчих актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кант И. Метафизика нравов : в 2 ч. / И. Кант. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 400 с.
2. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е издание [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politazbuka.info/biblioteka/marksizm/702-marx-karl-engels-friedrich-sochineniya-2-e-izdanie.html>.
3. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право : [навч. посібн.] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябокони. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
5. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: академ. Курс : [підручн.] / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 264 с.
6. Абраменков М.С. Наследственное право : [учебник для магистров] / М.С. Абраменков, П.В. Чугунов. – М. : Юрайт, 2013. – 423 с.
7. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
8. Дзера О.В. Цивільне право України. Особлива частина: Таємниця Заповіту / О.В. Дзера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1460101949980/pravo/tayemnitsya_zapovitu.
9. Справа № 1805/13047/2012. – Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31421541>.